

האיורים במחזור וורמס*

בצלאל נרקיס ועליזה כהן-מושלין

לרחול וושניצר בכירת ההיסטוריה
לאמנות יהודית – מנהה במלאת לה מאה שנה

תיאור וaicונוגרפיה

בצלאל נרקיס

נקבעו בתקופת המקרא, כאשר חג הפסח חל בחודש הראשון של השנה. במקורה, בתקופת המקרא, היו שלוש הרגלים חגים שטקסטיהם היו חקלאים בעיקר, ולפיכך הובלט אופיים החקלאי: פסח – חג האביב וההתאחדות, שבועות – ראשית קציר החיטים, וסוכות – חג האסיף. חג האסיף היה חג בה"א-הידיעה, שבו יכול היה האיכר להתפנות לחוג במקדרש, לאחר שאסף את התבאותו, חרש וזרע את שדהו תוך ציפייה לגשם שיבוא.

אך בימי בית שני, לאחר גלות בבל, החל שינוי הדרמטי באופיים של טקסי החגיגים. בחודש הראשון לשנה נקבע תשרי. גם שמות החודשים השתנו. אופייה החקלאי של מיסופטאמיה שונה מזו של ארץ-ישראל. החקלאות בארכנזהרים אינה תלולה בגשם ובטל שכן היא מבוססת על השקיה. הוואיל ושלוש הרגלים הן מזוהה מן התורה, נשמרו טקסטיהם העיקריים, אס-רכי מושמעותם שנonta במקצת. חורבן בית-המקדש השני בשנת ס' לסה"ג נוביטול העלייה לרגל החישו את תהיליך השינוי. מעטה עבר הדגש אל התפילה, שהחליפה את הקربת הקרבנות במקדש. מנהיגי העם קבעו טקסטים וסדרי תפילה שהדגש בהם על התוכן הלאומי, במקומות התוכן החקלאי. פסח הובלט בחג הזרען ליציאת מצרים ולהתחותות האומה; שבועות – חג מתן תורה, וחג האסיף – חג היישבה בסוכות, שיטלה את התקווה לשבת בסוכה שבגן עדן לעתיד לבוא.

טהיליך השני האמור, שהחל כבר בראשית התקופה ההלניסטית, בסוף המאה הדר' לפנה"ס, משתקף במשנה ובספרות הקדומה לה: מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה. התאמת מנהגי הקהילה היהודית בתקופת המשנה לנאמר בתורה לפי פשטו של הכתוב זctaה לגלטימאציה מכוח שיטת פירוש מיוחרת היודעה בשם מדרש. השם מדרש נגורן הפעולה של דרישת פסוק אחד להסביר פסוק אחר. על-פי שיטה זו הביאו חז"ל סימוכין מפסק אחד כדי להסביר פסוקים אחרים שבלא סימוכין לא היו ברורים כל-יצורכם.

לפי המסורת נקרה התורה בצייר לפוחות שלוש פעמים בשבוע: ביום השבת, יום המנוחה, ובימי שני וחמישי, שהם ימי השוק. הוואיל ולא כל יהודי יכול היה לשמע את הקריאה בתורה בימי חול, הפכה קריאת

המן שאיר את מחזור וורמס עבר תוך שיתוף-פעולה מלא עם שמחה בר יהודה הסופר, שהעתיק את כתבי-היד. במקומם מקובלים, כגון בפתחות לחפירות או לדרכי חגים מסוימים, השאיר הספר שטחים ריקים לצירור. תכנית העיטור והעריכה הגראפית של הדרפים שיש בהם טקסט וצייר נעשה תחת פיקוחו של הסופר, כפי שהיא מקובל בימי-הבנייה. האמן קיבל מידיו הספר את הדף הכתוב ויכול היה לאייר בשטחים הריקים שזה הותיר לו, תוך שימוש בדמינו ובדוגמאות שהיו לפניו.

תכנית העיטור של מחזור תפילה אשכנזים גדולים מסוגו של מחזור וורמס הייתה מפותחת למדרי בשנת 2720, כשהניש האמן לאייר את כתבי-היד. קיימים מחזורים מספר בעלי תכנית עיטור דומה לשלא מחזור וורמס שבהם יש גם אילוסטרציות לטקסט שנושאיהם דומים. נושאים אלו כבר נחקרו ופורסמו בעבר, מהם המתיחסים גם למחזור וורמס.¹

אין להבין את תכנית העיטור של מחזור וורמס בלי ידיעת מבנהו של המוחזר האשכנזי בכלל, שכן לעצורי המוחזר זיקה ישירה למבנה הטקסט שלו. מן הרואוי להתבונן גם בהתפתחות ההיסטוריה של המוחזר ובמרכיבים הליתורגיים שלו, על-מנת לעמוד על האיקונוגרפיה המסורתית של ציורי המוחזר.

מבנהו של המוחזר האשכנזי

המושג מוחזר ציין אצל יהודי אשכנז את ספר התפילות הכתובות בו לפי סדר החזoor על עצמו מרדי שנה. מקורו של המונח מוחזר הוא בקריאת התורה על פרשיותה; וכן שמה באשכנז שנה אחת שלימה לפי מנהג בבל. קריאת התורה החלה בשבת בראשית, היא השבת שלآخر חג הסוכות, ובכך נפתח המוחזר השני של הקריאה בתורה ועם מה השנה הליתורגי. החגים העיקריים של השנה הם שלוש הרגלים – פסח, שבועות וסוכות; אלה

Tripartite Mahzor; Narkiss, *British Isles, III*, Nos. 7–13; E. Róth,
Wormser Machsor; Sed-Rajna, *Mahzor*

* תודענו נחונה ליעל צירלין על עורתה בבדיקה כל העורות-השוליות.
ראה: נרקיס, כתבייד עבריים מצוירים, עמ' 51–55.

בפורים מtower מגילת קלף, הוכנשה למוחזר האשכני רך לעתים רחוקות. כל אחת מן המגילות הועתקה בין בסמור לתפילות החג שלו היא קשורה ובין במקובץ, בראשו או בסופו של החלק המתאים של המוחזר.

שני חלקים האשכני כרכינט לפעמים בכרך אחד, ולעתים הם נחלקים לשני כרכים ואפלו לשולה.

חלוקת ליחידות במוחזרים האשכניים מובלעת בדרך כלל על-ידי עיטור ברמות שער המופיע כפתחה לכל יחידה. השער הפך להיות סמל של התחלת ברוב כתבי-היד העבריים המצוירים שימושם האשכני, הן בספרי תפילה הן בתנ"כים.² השער הפתח, המunter את הפתחות לחגים, מתאים במוחזר לתפילת שחרית של יום-הכיפורים הפוחתת בברכה: "ברוך אתה יה' אלהינו מלך העולם הפוחת לנו שערי רחמים". שער מעוטר מופיע לעיתים קרובות את התפילה הזאת, כמו, למשל, בכרך ב' של מוחזר ורמס (דף 37א). מעל לשער זה מופיעים חומה, מגדלים ושורדים המתארים כנראה את ירושלים של מעלה או את שערי השמיים.

תכנית העיטור של מוחזר ורמס

תכנית העיטור של מוחזר ורמס ידועה לנו רק בחלקה, הויאל וחלקו השני המוקורי של המוחזר אבד. אין בידינו ידיעה על האילוסטרציות המקוריות שערתו את התפילות לראש השנה, ליום-הכיפורים ולטסוכות. קיים רק כרך חלופי, המאורר כמעט מן הראשון, ובו שתי אלוסטראות בלבד, ושתין ליום-הכיפורים. הראשונה (דף 73א) מתארת את שער הרחמים, ואילו בשניה, המunter את התפילה מנהה (דף 119ב), יש צירור מסוגנן של ורד כאילוסטרואציה לפירות "שושן עמוק אימתה" (רוידון, אוצר השירה והפיוט, ג', עמ' 439, מס' 765).³ הערך הראשון של מוחזר ורמס מכיל את כל שלוש היחידות: לשכתות מיוחדות (דפים 1ב–41א), לפצח (דפים 41ב–108ב), ולשבועות ולהשתעה באב (דפים 109א–184א). במרכזה נוספו לערך זה, בסופו, קטיעי מקרא המכילים ארבע מגילות (דפים 185א–217ב). השאר הם דפים חלופיים ותוספות מאוחרות (דפים 218א–225).

דף השער

תכנית העיטור מותאמת לתוכן המוחזר: שלושה דפי שער פותחים את שלוש יחידות הטקסט (דפים ו, ב, 48, 4ב, 48). מלת-הפתיחה של הפיוט מוקמת בקשת השער, ואילו עמודיו מקיפים את הפיוט לפצח (דף 48ב) ולשבועות (דף 111א). לעומת זאת, השער לשכת המיוורת הראשונה (דף 1ב) נמצאת מעל למלת-הפתיחה השניה ומעל לפצח. נראה, שההבדל בין השער הראשוני (דף 1ב) לשני השעריהם האחרים (דפים 48ב, 4ב, 48) אינו רק תוצאה של חישיבותו של השער הראשוני, אלא מפני שצוויר בידי אמן אחר (ראה הפיק "הסגנון האמנוני של מוחזר ורמס" מאת עליזה בהזמושלין, להלן, עמ' סט).

משני צדי השערים ניצבים מגדלים כבדים, והסתענות מהתוארות אם מעלהם ואם בתוכם. בסיסי העמודים המעוורתיים נשענים על חיות, כפי שהיא מקובל בשער רומי-רומנסקיות גרמניה ובמקומות אחרים.⁴ החיות התומכות השכיחות ביותר ביוור הרים, ואלה מופיעים בשני שערים (דפים ו, ב, 48);⁵ אך יש גם אחרות. הפיל והגמל-הדרקון התומכים בשער הפתיחה לשבעות (דף 111א) נדרירים למדי, אך פוגשים בהם גם במוחזרים אחרים.⁶ החיות התומכות מופיעות בדרך כלל במוחזרים מאוחרים מושגנו מן המאות הי"ג והי"ד, והן מראות על המשך המסורת הרווחת מן המאה הי"ב, כאשר מוטיבים אלו היו נפוצים מאד. עם זאת ראוי לציין, שלא נותרו בידינו כתבי-יד עבריים מעוטרים מן המאה הי"ב.

הפרשה ביום השבת למנגן עיקרי. בלבנהו לסייע את קריאת התורה תורה שנה אחת, ואילו בארץ ישראל נשכח קריאתה שלוש שנים. חלוקת התורה לחמשים וארבע פרשות היא בהתאם למנגן הבבלי, ועל-פי נקרה כל פרשה באחת משבותה השנה לפי הסדר, ואחריה הפטירו בקריאת בנבאיים. פרשת בראשית נקרה שבת הראונה לאחר חג הטוכות, אחרי שנשתתמה קריאת התורה כולה ביום האחרון של החג. השם שניין בימי-הביבנים לחומשי התורה וההפטורות, "מוחזר של המקרה", מבטא את מוחזריותה של הקראיה בתורה.

מוחזר התפילה באשכנז של ימי-הביבנים מבוסס על מסורת זו. הוא מכיל את תפילת שלוש הרגלים לפי סדרן המקורי, המתחליל בפסח ופסח ומסתיים בסוכות, ואת התפילות הנאמרות בראש השנה וביום-הכיפורים; המוחזר נפתח בתפילות לשבות מיום-הכיפורים שבין סוכות לפסח. בתקופת המשנה והתלמוד התפתחו גם סדרי התפילה ובבית-הכנסת ובבית, בימי חול, בשבות ובחגים. תפילות שחרית, מנחה ומעירב בימי חול ותפילת המוסף בשבות ובחגים נקבעו במקביל להקרבת הקרבות בארץ-ישראל, בתקופה הביזנטית, בין המאות הדר' והו', נספחו לסדר התפילה. סדר העבודה הוחלף בסדרים שונים של ימי-הביבנים, מהם נשמרו בו עד היום. הפיות כשיר ליתורגי הוא יצירה מיהודית במנה, שבה חברים מן המקרה, המדרש והתפילה, שאינם תמיד קלים לפענו. מtowerם במאתיים פיגטנים מן התקופה הביזנטית רק מעתים ידועים בשם. בדרך כלל נהגו הפיגטנים לדקלם את שיריהם בשבת, בבתי-הכנסת שלהם, ואחרים ודאי נדרו מקומות למקום והפיצו פיותיהם ברבים. כמו הדרשנים היו הפיגטנים בקאים במקרא, בהלכה ובגדה. מקצת הפיות נתחברו בבתי-הכנסת כמענה למלה או פ██וק שהוציאו לפיגטנים עלי-ידי אחד מבני הקהילה; כמו המדרשים, נשמרו גם אלה תחילת במסורת שבעל-פה.

היהודים באשכנז העריכו מאוד את הפיות שמצואים מן התקופה הביזנטית, צירפו אותן למוחזר התפילה והפיצו פיותם בסוגנונים הפיטרים הקודמים. פרופ' פליישר (לעיל, עמ' צ) דן בהרחבת הפיות השונות המהוויות את הגוף העיקרי של המוחזר.

תכנית העיטור של המוחזר האשכני מוכתבת ממבנהו. המוחזר האשכני מחולק לשני חלקים עונתיים בלתי-שווים: החלק הראשון מכיל את עונות החורף, האביב והקיץ, ואילו חלקו השני מכיל את עונת הסתיו בלבד. החלק הראשון שלוש יחידות-משנה: הראשונה פותחת בתפילות לשבות המיהדות שבין סוכות לשבוע הפסח; ואילו היחידה השלישית מוקדשת לשבועות. ישנם מוחזרים של חלק הראשון שלם ניתוספו מגילת איכה, הקינות לחשעה באב וכן הסליחות לחודש אלול.

בחודש אדר יש ארבע שבותות מיוחדות, לציון מאורעות ומעמדות מיוחדים, המופיעים לפני חגי הפורים ואחריו. בכל אחת משבותות אלו קוראים פרשה מיוחדת הנוספת לפרשנותו השבועי וכן מוטיבים פיטרים מיוחדים. ארבע השבותות הן: שבת שקלים, המקדימה את ראש-חודש אדר (ادر ב' בשנה מעוברת); שבת זכור, היא השבת שלפני פורים; שבת פרה; ושבת החודש, המקדימה את ראש-חודש ניסן. בנוסף לשבותות חודש אדר, יש עוד שתי שבותות בעלות חשיבות: שבת חנוכה (לעתים שתי שבותות) ושבת הגדול, היא השבת שלפני פ██ח. כאמור, היחידה השלישית מכילה את התפילות לפ██ח, ואילו השלישית – את התפילות לשבועות.

חלקו השני של המוחזר, המוקדש לחגי הסתיו, מכיל את התפילות לראש השנה, ליום-הכיפורים ולטסוכות.

רוב המוחזרים האשכניים מכילים לפחות ארבע מחרוזות המש מגילות, שלכל אחת מהן ויקה לחג אחר: שריר השירים לפ██ח, רות לשבועות, איכה לתשעה באב וקוהלת ליטוכות. מגילת אסתר, הנקרה בבתי-הכנסת

² עיטור של שער בפתחה של מוחזרים ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, Figs. 9, 10, 14, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 37, 39, 40, 53, 71

³ ורידים מסוננים ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, Figs. 11, 12

⁴ דוגמאות לשער נסיכות איטלקית הנציגים על ארונות ניטן לארונות בדורומו של פארמה וב-Decker, *Romanesque Art*, Pls. 235, 260; San Zeno Maggiore Gosebruch, Königsluther, ראה: pp. 70–76, Figs. 28–35

ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, Figs. 9, 10, 17, 31
בניהם מוחזר האמלבורג, 1348; מוחזר לוד; מוחזר אונט; ספרייה Bodleian Library, MS Laud, Or. 321; ספרייה Cod. or. 13 Dresden, Sächsische Landesbibliothek, MS A., 46a. Sed-Rajna, *Mahzor*, Figs. 32, 37, 39, 40

מஆוד באמנות הנוצרית הקדומה והbijouantiית.¹³ גם הוא מבוסס על חזונות יחזקאל (י:ב) ויוחנן (ד:ב) וכן על מומורי תהילים (ט:ח; פט:טו; קג:יג). למרות השואבה מן האמנות הנוצרית, הcisא הריק מרמז כאן על כבוד ה' במרכבותו. כת חסידי אשכז' במאות הי'ב והי'ג עסקה רבות בתפיסה המיסטית והאליגורית של דמות האל ופיתחה את ספרות המרכבה והסוד, הבנויה על חזון יחזקאל.¹⁴ שלושת הרקונים והארון, המופיעים בקשת השער במחוזר ברסלאו הם אולי הדמיות השטניות המכבילות לזוג חיוט הטרכ שבסמחוזר וורמס.

לסיום, נראה שהציוויל פירוש שקלים בדף הראשון של מחוזר וורמס מתייחס למשפט האל השופט את עמו, כשהמחזית השקלה מכפר על נפשותיהם. בטור האות אל'ף של המלה "אל" כחובם הבעלים הראשון של המחוור: "שלוי ברוך בר יצחק ז"ל".

דף 9ב. שבת זכור (דבר' כה: יז-יט). המפטיר של פרשת כי תצא עוסק ב"זכור את אשר עשה לך עמלך". הלווחית למלת-הפתיחה מיוחדת בכך שאין בה אילוסטרציה לטקסט אלא עיטור גיאומטרי וצמחי בלבד. האותיות צבועות כתום על רקע שחור. במחוזרים אחרים אמורים יש אילוסטרציות לטקסט, ובהן תיאורים של חיילים מבני ישראל ומעמלק. אלה מופיעים כאילוסטרציות לאוטו פיווט "זכור את אשר עשה" (דיזיון), ב, עמ' 212, מס' 112) במחוזר מיכאל משנת 1258¹⁵, במחוזר הארabiיבישוף לוד משנת 1260, לעורך, במחוזר באمبرג משנת 1279, ובמחוזר האמלבורג משנת 1348.¹⁵ מלבד לוחם מופיע במחוזר לוד סופר בעל כובע יהודי הכותב את התיבות: "כחוב זאת בספר" (שם, יז:יד).

דף 19. פורים. סדר התפילה מתחילה בדף 15 בפיוט "זיההב אמרן יתומה הגן" (דוידזון, ב, עמ' 186, מס' 197). במחוזר וורמס אין כלל מלט-פתחה לפיוט זה. במחוזר הארכיבישוף לוד מתואר אחשורוש המושית את שרביטו לאSTER שנטענת בצד השני של לוחית-הפתחה.¹⁶ במחוזר מיכאל משנת 1258 נראים המן ושרהת בניו התלויים על עץ בצורה אופקית.¹⁷ המן ושרהת בניו התלויים על ענפי עץ ענק מצוירם במחוזר וורמס – כך הם מופיעים ברוב המחזוריים האשכנזיים¹⁸ – על פני מחיצית העמוד. תמונה התלית היא אילוסטרציה לפיוט "אספירה אל חוק" (דוידזון, א, עמ' 317, מס' 6978),¹⁹ המתאר בפרטות את הימים והחודשים שאלייהם כיוון המן כשהטיל את הפור. סמלי המזלות של כל אחד מן החודשים נזכרים בשם בפיוט; נזכרים גם המאורעות ההיסטוריים שאירעו בכל חודש והסיבות שמנעו מהמן לבצע את זמנו באותו החודש. למשל: חודש ניסן, ששmailto טלה, נפסל להשמדת ישראל משם הקרבתו של הטלה בקרבן פסח. תלית המן ובניו היא גושא האילוסטרציה למאורעות חודש איר, הוא החודש השני, ששmailto שור: "...וּרץ אל שור מזומן ויתלו את המן". כבתייאורים אחרים תלוי המן בראש העץ, ושרהת בניו תלויים על ענפים מקבילים משני צדי הגזע ששרשו גלוים. ענפי העץ צוירו בדמות מדליונים ונעצרו בעכבי חולן וירוק לסיוגין. כל מדליון מכיל אחד מבני המן, והוא תלוי כדייו קשורות ופניו מכוסים בשערות. צורות העץ והמדליונים, המצוירים על רקע אדם וסגורים בסרגרת, מזכירים במידה רבה את הצורה שבה צויר חוטר ישי בכתבייד ובחולנות בעבעוניים באמנות נוצרית.²⁰ אולם שיטת תליה אונכית של המן ובניו אינה ידועה באמנות הנוצרית. לעומת זאת היה מופיעה בתנ"ך קלונמוס העברי משנת 1238, שבאוניברסיטה ברסלאו,²¹ ואולי שימושה זו דוגמה למחוזוריים האשכנזיים (צייר 5).

דף 21. שבת פרה (במ' יט: א-כב). ראשית פרשת חוקת עוסקת בשחיטת פרה אדומה בידי אלעזר הכהן, שריפתה ושימוש באפרה לטהרה. מימין למלאות-הפתיחה מופיע אלעזר הכהן החובש כובע מחודד ומণיף שכין על פרה אדומה הנמצאת משמאלו. הפיותו "אומן אשר בר דבוקה" (DOI:10.3912/0365-1240.2013.1830, עמ' 84, מס' 1830) מתאר בפרטות את כל הטעסים הנוגעים

השבות המיעדרות אילוסטרציה לתקסט מופיעות בשלושת דפי השער, וכן גם לצד מלות-הפתיחה של השבות המיעדרות ושל התפילות העיקריות לחגיגים. אילוסטרציה של שלדים מופיעות לצד העמידה ופיוטיה לפורים (דף 19א), לתפילה הטל (דפים 5ב-5ב) ופעמים לצד שמו של הסופר (דפים 95א, 92א). בנוסף יש מלות-פתיחה מעוטרות ללא אילוסטרציה, וכן מילים או אותיות המודגשת בטקסט על-ידי כתיבתן באדום, או בתוספת עיטורי דיון. להלן יתוארו האילוסטרציות על-פי סדר הופעתן, תוך דיוון בהקשרן האיקונוגראפי וב>Showcase תיאורים דומים באמנות היהודית והנוצרית של אותה תקופה.

דך וב. שבת שקליםים (שם' ליא-טו; ציור 1). פרשת כי תשא פותחת בתשלום "מחצית השקל תרומה לה", שאוთה משלם כל אדם מישראל "מן עשרים שנה ומעלה" כבסיס למנהנים של בני ישראל וכדי "לכפר על נפשותיכם". במרכז השער, בין העמודים, ניצב איש בעל ראש ציפור, והוא לבוש שמלת אדומה ומהזוקק מאזניים בימינו. הקף השמאלית של המאזניים נוטה כלפי מטה מכובד המטבחות המעורבים עליו. על שתי הכתות כתוב "שקל" ו"ישראל".

פרופסור רחל ישניצר הוכיחה, שמקורו של מחזיק המאזניים בדמות החלפן שהיתה קיימת בתקופת הבית השני.⁷ המאזניים מופיעים גם בלוחית פתיחה לאוטו פיווט במחוזר לייפציג (ציור 2);⁸ משני צדי המאזניים נראות חייות טרפ, ואלה מרמזות על הכוונות השטניות המנסים להטות את כף המאזניים הנודדים לשקלות הנשומות. הפيوוט "אל מתנסה לכל ראש" (דוידזון, א, עמ' 178, מס' 3853) מדבר בקשר שבין שkeitת מחלוקת הסקל למשפט האלים הדן את נשמהו של האדם: בני ישראל "נותנים כופר..." بعد עונם לכפר צדקתם כתוב בספר בזוכרון".⁹ בעינויו של איש ימי-היבנאים עוררו בודאי המאזניים את זכר יוסי-הדין. כפי שעולה מן העיורים והפיסול הנוצרי מימי-היבנאים¹⁰ — ואף מן האמנות היהודית — האמינו היהודים, כנוראים, שביום-הדין ישב אלוהים למשפט על כל אדם. לפיו אמונה זו, המלאך גבריאל המכוחיק במאזניים שוקל את מעשו הטובים של האדם לעומת מעשו הרעים, בשאחד המלאכים מנטה להטות את כף המעשים הטובים ואחד השטנים את כף המעשים הרעים. תמונה כזו נראית בציורי המזולות בכרכר דרזדן של המחוור הכהפל.¹¹ המאזניים, סמלו של חודש תשרי, מופיעים בדרך כלל לעצם, חלק ממדליון. אולם במחוזר דרזדן נראית בכף אחת נשמהו של הנפטר, כשל��ר מכונף עומד עליה ומחתח לבט השויה ונחלה שטו בעל זוב ואף ארור (ציור 3).

נווכחותו של אלוהים בך זה של מחור וומרס באה ידי ביתוי במליה המוכרפת "אל" הכתובה בראש הקשת; האל מלואה כאן בשני מושתיו השימוש והירוח. בלחית דומה במחוזר ליפציג (ציור 2) מופיעים מסביב למלה המוכרפת "אל" ארבעה מדליונים, ובתוכם ארבע החיות של חזון יחזקאל (א-ז): אדם, אריה, שור ונשר. חיות אלה אין בבחינת אילוסטרציה ישירה לחזונו של יחזקאל שעיל-פיו כל אופן ארבע פנים לו, אלא דומות יותר לדמויות הבודדות של סמלי ארבעת האוונגלייטים שבחזון יוחנן (ד-ז), כפי שהתפתחו באמנות הנוצרית. רק דמות האדם שונתה במחוזר

בכך ברשלאו של המחוור הכהפל מופיעה תמונה המשפט האחרון בזורה קרובה עוד יותר לתפיסה האפוקאליפטית הנוצרית.¹² בשער המכיל את הברכה "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם הפוחח לנו שערי רחמים" מופיעות ארבע החיות בסיסי העמודים ובכותרות כשהן מכונפות כמו באמנות הנוצרית (ציר 4). בתוך מדליון, מעל לכתת השער, מצויר הכיסא הריק, המוכן לבואו של השופט ביום הדין. הכיסא הריק הוא נושא מקובל

Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , pp. 22, 58–59; Figs. 19–20 Fol. 48v. Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , pp. 23, 58; Fig. 30	15 16
---	----------

Wischnitzer, Money-changer 7

לתנאיורים נסרים מארון. Cf. 16. Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 23, 58; Figs. 29
Michael 617, fol. 16. Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 23, 58; Fig. 29
Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 23, 58; Figs. 25–28; cf. Narkiss, :הארון

Leipzig, Universitätsbibliothek, MS V. 1102, I, fol. 31v. Narkiss, Lipsiae, p. 94; 8

Sed-Rajna, *Munzor*, pp. 25, 58, Figs. 25–28, cf. Narkiss, *תְּרֵינָה בְּעִירָה וְבַיִתָּה* 18 Lipsiae, p. 94

³ מופיע ונזכר בפ' 2 א: "הוּא יְמִינֵךְ וְנֹזֶם בָּרוּךְ הוּא גָּדוֹל בָּרוּךְ הוּא קָדוֹם לְבָרַב אֲגַתָּה מְרֻכָּב בָּסְפָּרָר". Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 21, 22, 32, 58, 59; Figs. 17, 18

¹⁹ Lipsitz, p. 94
 ביגנזה להשראה של סדר-ירינה ב- Mahzor, p. 58. אין הוא קשור לפיטוט של אחריו, "אם ורבך" (דיזון), א', עמ' 261, מס' 5713.

²⁰ Sed-Rajna, *Mahzor*, p. 45; Figs. 59–61; Saint Denis, Chartres, cf. Watson, *Tree*

Christ, *Portails*, pp. 105–132; Pls. XVI–XIX 10

Sed-Rajna, *Mahzor*, p. 45; Figs. 59–61; Saint Denis, Chartres, cf. Watson, *Tree of Jesse*, pp. 112–125; Pls. XXIV, XXVI
Sed-Rajna, *Mahzor*, p. 42; Fig. 54

Sed-Rajna, *Mahzor*, Fig. 74 11

of Jesse, pp. 112–123; Pls. XXIV, XXVI
Sed-Rajna, *Mahzor*, p. 42; Fig. 54 21

כגון בבאפטיסטריום האורתודוקסי בראונה משנת 450, לעיר ראה: Volbach, *Early*

Sed-Rajna, *Manzor*, p. 42; Fig. 54 21

Christian, Figs. 140, 141

Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 31, 45; Scholem, *Mysticism*, pp. 84–106 14

בצלאל נרקיס

ערב פסח ויום ראשון של פסח

דף 44ב. שחרית ליום ראשון. היוצר "אור ישע מאושרים" (רוידזון, א', עמ' 91, מס' 1962) דן בחסדים שהקדוש-ברוך-הוא מריעך על עמו. מעל לקשת הנשענת על זוג ארויות מתואר סדר פסח; העיר נחתך ברובו בידי כורך מאוחר (צירור 7). עדין ניתן להבחין בשולחן ארוך המכוסה במפפה, ומפני צדי אנסים היושבים על כסאות מגולפים. הרמות משמאלי מוצבעה על ספר פתוח, ובו כתובות המלים הפותחות את סדר ההגדה: "זה לחמא". מאחרוי הדמויות, מימין, תלו כל מלבני בעל ורוכביה המשמש לניטילת ידיים. התיאור דומה לציפורים שבדרפים הראשונים של הגדרת ראשית העציפורים מסוף המאה הי"ג. שם, בדרפים וב, א' וילא (צירור 8), נראים בעל הבית, היושב משמאלי לשולחן האורך, ואשתו, היושבת מימין. בדף 2א תלוי מעל לקערה לניטלת ידים כל דומה בעל ורוכביה.³¹

טיואר הסדר הוא אילוסטרציה הולמת להגדה של פסח, אולם קשה להבין מדרען ציר האמן את הטקס בתפילה שחרית ליום שאחריليل הסדר, במחוור שאין ההגדה כלולה בו. ניתן אפוא להניח, שאחד הדוגמים לציר וורמס היהת ההגדה הדומה להגדת ראשית העציפורים וקרובה לה בסגנון, במוטיבים ובצעדים.³²

דף 45א. תפילה טלית במוסך ליום ראשון של פסח. בתוך מלת-הפטיחה "בדעתו" מופיע חרוז בידיש ובו ברכה לימי ישיא את המחוור לבית-הכנסת ביום טוב. "גוט טק אים בטגען שיריך דיש מוחזר אין בית הכנסת טרגא" (ראה אמרתו של ח' שמרוק, להלן, עמ' ק').
דףים 55ב-55ב. הפיתוי לתפילה טלית, "אלים ביום מוחזון", מאת אלעוז הקילרי (רוידזון, א', עמ' 236, מס' 5126), מתאר באחד-עשר בתים כפולים את שנים-עשר סמלי הzdorik ואות ייחסם אל שנים-עשר חדשיה השנה, מנין ועד אדר. אחד-עשר הבתים הכהולים מכילים אקרוסטיכון של עשרים ושתיים אותיות האלפבית העברי. הבית העשרי מתאר יחד את חדשיה טבת ושבט. בשוליים השמאליים של דפי הפיתוי מצוירים לסריגין סמלי הzdorik ומלאכות החדש, כל אחד במדלון, כפי שמקובל היה לצירם במסות הי"ב והי"ג בלוחות השנה שעורפו בספריה תהילים ולטפרי תפילה נוצריים הכתובים לאטינית.³³

סמלי הzdorik

סמלי הzdorik היהודים מימי-הביבנים שונים במידת-המה מאלו הנוצריים הן בשם הנוצרותם. לעומתם, מלאכות החדש מעוצבות על-פי דוגמאות נוצריות, אולם גם אלה אין תואמות בדיק. דבר זה נובע, כאמור, מן העובדה, שהחדושים הנוצריים הם חדשיה חמה, ואילו חדשיה היהודים הם חדשיה לבנה.

סמל הzdorik של קפראקורהן ואקנריוס, למשל, שונים לחולוטין מן הסמלים היהודיים גדי ודלי. המסורת העברית ידוות בבר מן התקופה הרומית והביזנטית הקדומה, כפי שהן מופיעות בפסיפסי בתי-הכנסת של חמת טבריה, מן המאה הדר/³⁴, ובית אלף, מן המאה הוו'. כמו בפסיפסים אלו אף גם במחוזרים מופיעים לצד הסמלים השמות העבריים. מראה שונה ביותר יש לסמלו של אקוואריס. במקום תיאור של איש הנושא כד שמננו נשככים מים, כמו באמנות הנוצרית, מופיע דלי הקשור לקילון המשמש להעלאת מים מבאר. לעיתים, כאשר צורפו לטבת ושבט, תואר הגדי לצד הבהיר והדלי, כשהוא מוחזק בדלי או שותה ממנו.

הבדלים נוספים בין סמלי הzdorik היהודיים והנוצריים הם דקים יותר. למשל, הטלה, סמלו של חדש ניסן, מחליף את הראמ שבאמנות הנוצרית. התואמים, סמל חדש סיון, מתוארים כבעל ראי חיות או ציפורים במחוזרים אשכנזים, כפי שהם מופיעים גם בתיאורי מערכות הכוכבים

: Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Levy 37, fol. 169
Monumenta Judaica, No. D. 28, ; 49, צירור 53, עמי, 1962, מס' 49. ראה:

Pl. D. 18; Narkiss, Lipsiae, p. 95; Sed-Rajna, *Mahzor*, p. 46

ראאה: Fishof, *Ketubbot*, p. 231; Spitzer, *Bird's Head Haggadah* (Facsimile)

30 31 32

בגוטס על הדמיון שבראשי האנשים שלהם מקור של ציפור, יש דמיון גם בעיטור של שריגים על חונונים ובנשר הקיסרי הגרמני,نشر הראדי פרוש כנפיים, המופיע בראשו של דף 48 במחוזר וורמס וברף 24 בהגדת ראשית העציפורים (ראה צירור 7, 13).

Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 32-37; Figs. 72-83

Dothan, *Hammath Tiberias*

33 34 35

סוקניק, בית אלף.

29 30 31 32 33 34 35

36 37 38 39 40 41 42

43 44 45 46 47 48 49

50 51 52 53 54 55 56

57 58 59 60 61 62 63

64 65 66 67 68 69 70

71 72 73 74 75 76 77

78 79 80 81 82 83 84

86 87 88 89 90 91 92

94 95 96 97 98 99 100

101 102 103 104 105 106 107

108 109 110 111 112 113 114

116 117 118 119 120 121 122

124 125 126 127 128 129 130

132 133 134 135 136 137 138

140 141 142 143 144 145 146

148 149 150 151 152 153 154

156 157 158 159 160 161 162

164 165 166 167 168 169 170

172 173 174 175 176 177 178

180 181 182 183 184 185 186

188 189 190 191 192 193 194

196 197 198 199 200 201 202

204 205 206 207 208 209 210

212 213 214 215 216 217 218

220 221 222 223 224 225 226

228 229 230 231 232 233 234

236 237 238 239 240 241 242

244 245 246 247 248 249 250

252 253 254 255 256 257 258

260 261 262 263 264 265 266

268 269 270 271 272 273 274

276 277 278 279 280 281 282

284 285 286 287 288 289 290

292 293 294 295 296 297 298

299 300 301 302 303 304 305

308 309 310 311 312 313 314

316 317 318 319 320 321 322

324 325 326 327 328 329 330

332 333 334 335 336 337 338

340 341 342 343 344 345 346

348 349 350 351 352 353 354

356 357 358 359 360 361 362

364 365 366 367 368 369 370

372 373 374 375 376 377 378

380 381 382 383 384 385 386

388 389 390 391 392 393 394

396 397 398 399 400 401 402

404 405 406 407 408 409 410

412 413 414 415 416 417 418

420 421 422 423 424 425 426

428 429 430 431 432 433 434

436 437 438 439 440 441 442

444 445 446 447 448 449 450

452 453 454 455 456 457 458

459 460 461 462 463 464 465

468 469 470 471 472 473 474

476 477 478 479 480 481 482

484 485 486 487 488 489 490

492 493 494 495 496 497 498

499 500 501 502 503 504 505

508 509 510 511 512 513 514

516 517 518 519 520 521 522

524 525 526 527 528 529 530

532 533 534 535 536 537 538

540 541 542 543 544 545 546

550 551 552 553 554 555 556

558 559 560 561 562 563 564

566 567 568 569 570 571 572

574 575 576 577 578 579 580

582 583 584 585 586 587 588

590 591 592 593 594 595 596

598 599 600 601 602 603 604

606 607 608 609 610 611 612

614 615 616 617 618 619 620

622 623 624 625 626 627 628

630 631 632 633 634 635 636

638 639 640 641 642 643 644

646 647 648 649 650 651 652

654 655 656 657 658 659 660

662 663 664 665 666 667 668

670 671 672 673 674 675 676

678 679 680 681 682 683 684

686 687 688 689 690 691 692

694 695 696 697 698 699 700

702 703 704 705 706 707 708

710 711 712 713 714 715 716

718 719 720 721 722 723 724

726 727 728 729 730 731 732

734 7

רוב מלאכות החדש מתראות פעילות חקלאית: חריש, עידור, זרעה, קציר שחת בחרמש, קציר חיטה במגל, דיש, הרכבה וגינום עצים, ביציר ודרכית ענבים, וכן חטיבת עצים והריגת שורדים וחזירים לקראת החורף. מלאכות אחרות כגון אכילה ושתיה, חיים רגילים ליד האח, נגינה וריקוד, חיזור, נשיאת פרחים, ציד והכנת מזון הן בגדר שימושים של הנאה ובילוי בעיני האדם המודרני. להלןلوح משווה של מלאכות החדש בכתבwyd עבריים ולאטנים במאות הי"ב והי"ג בגרמניה.

למרות העובדה שטירה אחת של מלאכות החדש אינה מתאימה לסתירה שלימה אחרת, עולה מן הלוח, כי חלקים מסוימים נבעים אולי מנוסח אחד. מלאכות החדש מתחמו (יולי) ועד אדר (מרס) – להוציא מרחשון וכסלו (נובמבר, דצמבר) – מגמות התאמה למלאכות החדש שבמחוזר פסח העברי ולאלה שבתקהילים של באمبرג הלאטני. מלאכות אלה קרבות בסדר שלhn למלאכות החדש המופיעות בכרוניקון של צייפלון ובתקהילים של הנרי האריה מן המאה הי"ב. מחוור וזרם אינו שיר כנראה לנוסח זה, אמ"כ מספר מלאכות הנמצאות במחוזר ורמס מקדימות בחודש או מאחרות בחודש את אלו שבתקהילים של וירצבורג, באمبرג ומחוור פסח. כמה מלאכות במחוזר ורמס מקדימות בחודש את אלה שבמחוזר המשולש. אם נקבל את העיטה של ד"ר גבריאל סדריינה שמלאכות החדש במחוזר ורמס באות לפני סמלי הזודיאק שלhn ולא אחרים (לנסין חסנה מלאכת החדש, ונושא הפרח שיר לאיר), תיווצר התאמה רבה יותר בין המלאכות של מחוור ורמס ובין אלו של שני מהזרי התפילה האחרים. שני זוגות של מלאכות החדש מופיעים בוואחר זה ברוב הסדרות, אמ"כ אינם מתייחסים לאותם החודשים. זוג אחד הוא קוצר השחת בחרמש וקצר החריטה במגל. הזוג השני תאור הריגת השור או החזיר, שאחריו בא תיאור האיש המחמס עצמו ליד האש. לסיכום, נראה שאין התאמה מוחלטת בין מלאכות החדש שבמחוזר ורמס לבין הערכה הפראנקונית-הלאטנית של ספרי התקהילים של וירצבורג ובאמברג, הדומה לו של התקהילים של הנרי האריה מ-המְרַסְּפָּה אונן, מן המאה הי"ב. רק אחדות מן המלאכות המופיעות במחוזר ורמס מתקבלות למלאכות שבכתביה-הדי הלאטניים, ויש צורך בבדיקה נוספת לשם קביעת מקורותיו של מחוור ורמס.

להלן תיאורם המפורט של סמלי הזודיאק ומלאכות החדש. דף 52b. במדlion העליון מופיע טלה כסמל לחודש ניסן ומתחתיו נושא פרחים בעל ראש ציפור ו/or לראשו. במחוזר פסח מתוארת אשה נשאת פרחים, ואילו במחוזר המשולש מתואר איש היושב על ענף פרוח ובידו בו, ושניהם מייצגים את מלאכות חדש סיוון.⁴⁵

דף 55a. במדlion העליון מופיע שור כסמל לחודש איר ומתחתיו איש עודר בצלע הר. במחוזר המשולש מופיע העודר כמלאת חודש תמו. סמל השור והעודר כצמד מדליונים דומים ביוטר לצמד המופיע בלוח התקהילים מוירצבורג (צייר 9).⁴⁶

התואמים כסמל לחודש סיוון נראים כזוג נערים משוחחים בעלי ראשי ציפורים. במחוזרים אחרים הם נראים כבעל ראש חיה, או חשי תווי פנים, לעיתים מתחבקים.⁴⁷

מלאת חדש סיוון מתארת קוורשחת בחרמש שפנוי מכוסים בברדס. קצר בחרמש מופיע במחוזר פסח בחודש תמו, הבא אחרי סיוון, ואילו במחוזר המשולש – באב, חודשיים אחרים.

הטרתן כסמל לחודש תמו הוא המדלון האחרון בעמוד זה. מלאת החדש שלו מופיעה בראש העמוד הבא.

דף 55b. קוורשחת בחרמש במגל הוא בעל ראש ציפור וחובש כובע איכרים. מאחוריו ניצבת אלומה. במחוזר פסח מופיעה מלאכה זו באב, חדש אחד אחריו, ואילו במחוזר המשולש – באולו, חודשיים אחרים.

האריה, סמלו של אב, מופיע במדlion הבא, ומתחתיו מלאת החדש, בעל ראש ציפור. למחישתו שני גלגולים. החריש במחוזר פסח קשור במלאת

המוסלמיות.³⁶ באמנות הנוצרית הגרמנית בת התקופה מתוארים התאותים בדרך כללocabiros לובשי שרון המתקבאים זה את זה.³⁷ כאמור, מופיעים סמלי הזודיאק באמנות היהודית לראשונה בתקופה הקלאסית המאוחרת. הסמלים מבוססים על גלגול המזלות הרומי שככל גם האנשות של ארבע עונות השנה בפיונות הגלגלו. בדומהו של האל הלויס הנוהג במרקבתו סול אינוקטוס, המשם המנצח, בדמותו של האל הלויס הנוהג במרקבתו הרותמה לאביבה סוטים.³⁸ נראה, שהפיקוט לטל של אלעור הקילרי, בן סוף המאה ה-10, המזכיר את סמלי הזודיאק, נכתב בהשראת התיאורים שברצפת הפסיפס של בית-הכנסת בגליל, מקום מושבו של הפיטון. תקופות החקלאי לטל, והשאיפה לתחייה לאומית, הבאות לככל ביתוי בפיוט, משלבות בתפילה לטל בחג הפסח. הכללת הפיות הקילרי במחוזר האשכנזי כנראה גרמה לכך שהוסיפו בו גם את העצורים של סמלי הזודיאק כפי שתוארו בעת העתיקה.

הרבית שמותיהם של חודשי הירח העבריים וסמליהם הובאו מבבל, כאמור בתלמוד ירושלמי (ראש השנה נ"ד): "שמות החודשים על-ידי בידם מבבל".³⁹ שמות החודשים המਸמלות את מערבי הכוכבים מדי חודש הדמיות האנושיות והחיות הנוצריות (שקרוו להן זודיוון – חיות קטנות) בחודשו אומצו על-ידי היוניים (שקרוו להן זודיוון – חיות קטנות) והרומיים, אף שחודשייהם הם חודשי חמה שאינם תואמים אותם. הנוצריםקיבלו מן הרומיים את מערכת החודשים ואת סמלי הזודיאק, על חוסר ההתאמה שבין החודשים לסמליים. לפיכך סמלי הזודיאק מתחלפים מזוויע עד היום בשליש האחرون של כל חודש.

קפריקוֹן, לעומת זאת, מחותר הירח היהודי המתחליל בניסן, שסמלו טלה. במשר המאות הי"ב והי"ג השתמשו הנוצריים בסמלי הזודיאק כאילוסטרציה ללחוחות שנה שצوروו לספר תהילים מאוירים וכן לספר תהילה, בעיקר באנגליה, צרפת, איטליה וגרמניה. סמלי הזודיאק הגרמניים שימשו כמקור עיקרי לאמנים היהודים בכואם לעטר את המחותרים האשכנזים, בדרך כלל בתפילה טל לפטח, ולעתים גם בתפילה גשם לטוכות.

מלאכות החדש

לחוחות השנה הנוצריות בני המאות הי"ג עד הט"ו כוללים גם תיאורים של מלאכות החדש, ובדרך כלל מצוירים אף הם בתוך מדליונים, כמו סמלי הזודיאק. מקורו של מלאכות החדש ושל האנשת עונות השנה אף הוא בתקופה הרומית, ובולט הקשר שלhn עם חודשי השימוש. תיאורי מלאכות החדש משתנים מארץ לארץ ואפילו מאייזור אחד למשנהו. גיימס ובסטר שפרסם את תיאורי מלאכות החדש שהיו רווחות מן העת העתיקה ועד למאה הי"ב בטיפל גם בכמה תיאורים המצוים בכתבwyd גרמניים. הוא מעא כי רק מלאכת חדש אוגוסט תואמת בכל שלושת כתבי-היד הגרמניים שבדק.⁴⁰ הוואיל ולא פורסמו מחקרים מקיפים נוספים העוסקים במלאות החדש בגרמניה במהלך המאה הי"ג נמנע מעתנו לעורך השוואות נוספות בין לבין מלאכות החדש שבמחוזר ורמס, והנסיין להוות את מקורותיה מוגבל בהכרח. ההשווואה המוצגת בלוח שלhn נעשתה על-פי מספר מצומצם של כתבי-יד גרמניים: שניים בני המאה הי"ב והם הובאו במחקרו של ובסטר⁴¹; ספר התקהילים של וירצבורג משנת 1240, לערך,⁴² וספר התקהילים של באمبرג מ-1245–1283; ושלשה מחוזרים אשכנזים המכילים בנוסף לסמלי הזודיאק גם את מלאכות החדש: מחוור ורמס מ-1272, ברך בודאפשט של המחוור המשולש מ-1325, לערך,⁴³ ומחוור פסח מרראשית המאה הי"ד הנמצא בנירוירק ועדין לא פורסם.⁴⁴

השוואה מלאה בין שבעת כתבי-היד הללו אינה תמיד אפשרית בגל הוסר

ההתאמה שבין חודשי הירח היהודיים לבין חודשי השימוש הנוצריים, וכן משום שאין התאמה בין מלאכות החדש וסמליו הזודיאק אפילו בלוחות השנה הנוצריים, וזה מוסף לבלבול.

Bamberg, Staatsbibliothek, msc. Bibl. 48. Rothe, <i>Bamberg</i> , Pls. 3–14	42
Budapest, Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS A. 384;	43
ד"ר סדריינה ערכה טבלה של מלאכות <i>Mahzor</i> , pp. 35–37: החודש, והיא מחזיקה בדעה שונה באשר למגון האפשרויות; New York, Library of the Jewish Theological Seminary of America, Mic. 4809	44
Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , Fig. 77	45
סמלו של אב, מופיע במדlion הבא, ומתחתיו מלאת החדש, בעל ראש ציפור. מתחילה בחודש אפריל.	46
Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , Figs. 72–83 : ראה:	47

Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , Figs. 72, 75–78; Ameisenowa, Animal Heads, p. 32	36
Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , Figs. 80–83	37
Dothan, <i>Hammath Tiberias</i> , pp. 39–43	38
Webster, <i>Months</i> , p. 178	39
Webster, No. 87; Henry: Webster, <i>Months</i> , pp. 86–88, 168–170; Fig. 89 the Lion Psalter (1175–1185), London, British Library, Lansdowne 381; Webster, No. 89, <i>Chronicon Zwifaltense Minus</i> , Stuttgart, Königliche öffentliche Bibliothek, MS Hist., fol. 415	40
Munich, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 3900. Swarzenski, <i>XIII Cent.</i> , No. 86, pp. 73, 157–159; Figs. 936–981	41

בצלאל נרקיס
לוח מלאכות החודשים

לאטינית					עברית						
					מחוזר פסח 1300, לערך	מחוזר המשולש 1325, לערך	מחוזר וורמס 1272	סימן הזרודיאק	החודש		
הטהילים של ברוניקון של צוויפאלאן, אמצע המאה הי"ב	הטהילים של וירצבורג, 1240, באմברג, 1245 – 1175 לערך	הטהילים של הנרי האריה, 1283	הטהילים של הנרי האריה, 1283	הטהילים של הנרי האריה, 1283	חריש	נושא פרח	טלה Aries	ניסן אפריל			
נושא פרח	עדדור	עדדור	עדדור	עדדור	ברוכבה	ברוכבה	שור Taurus	אייר מאי			
עדיר עופות	ברוכבה	ברוכבה	ברוכבה	ברוכבה	ברוכבה	ברוכבה	תאומים Gemini	סיוון יוני			
חריש	חריש	חריש	חריש	חריש	נושא פרח בזירות או נושא פרח	קציר חרמש	سرطان Cancer	תמוז יולי			
קציר חרמש	קציר חרמש	קציר חרמש	קציר חרמש	קציר חרמש	עירים שחות	קציר מגל	אריה Leo	אב אוגוסט			
קציר מגל	קציר מגל	קציר מגל	קציר מגל	קציר מגל	קציר מגל	קציר חרמש	בתולה Virgo	אלול ספטמבר			
זרעה	בציר	בציר	בציר	בציר	בציר	קציר מגל	זרעה	תשורי אוקטובר			
בציר	זרעה	זרעה	זרעה	זרעה	זרעה	בציר	מאזוניים Libra	מרחxon נובמבר			
הריגת שור	דיש	דיש	דיש	דיש	הריגת חזיר	הריגת שור	עקרב Scorpio	כסלו דצמבר			
הריגת חזיר	הריגת חזיר	הריגת חזיר	הריגת חזיר	הריגת חזיר	הריגת חזיר	הריגת שור משתה	קשת Sagittarius	טבת янואר			
צדיד ארנבות	מתחכם	מתחכם	מתחכם	מתחכם	מתחכם	מתחכם	גדי Capricorn	שבט פברואר			
חטיבת עצים	חטיבת עצים	חטיבת עצים	חטיבת עצים	חטיבת עצים	גיזום	זרעה	דלי ⁴⁸ Aquarius	אדרא מרס			
גיזום	גיזום	גיזום	גיזום	גיזום	חטיבת עצים	גיזום	דגים Pisces				

היורה בקשת בעל ראש העיפור כסמל לחודש כסלו שונה מהתיאורים שבמחוזרים האחרים; הללו מתארים בדרך כלל רק קשת וחז.

דף 52ב. בראש הדף, כמלאת החודש כסלו, יושב איש בעל ראש עיפור המחזיק גביע ביד ימין ונעול ביד שמאלו, ומתחם רגליו לפני האש. מאחוריו ניצב קומקום. תיאור דומה מופיע במוחור המשולש ובמוחור פסח בחודש טבת, חודש אחד אחרי כסלו.

הmdlion הבא מכיל את סמלי שני החודשים בטבת ושבט, הנזכרים כאחת באוטו בית של הפיות. הגדי (לחודש שבט) ניצב על רגליו האחוריות ומעלה דלי (לחודש שבט) מתרך באר, שկlion נתוי מעלה. ברוב המוחוזרים מאוחדים שני סמלי הזרודיאק הללו בצורה דומה, אך יש מהם המפרידים בין הגדי לדלי.⁵⁰

לא ברור לאלו מן החודשים מתייחסת מלאת החודש המתארת איש בעל ראש ציפור הגוזם ענפים. הוואיל גם לחודש אדר, שסמלו זוג דגים, חסירה מלאתה, קשה לשין את הגוזם לכל החודש שהוא. במוחור פסח מופיע הגוזם כמלאתה חדש אדר (דף 88א), ואילו במוחור המשולש חסירה מלאתה זו. הרגים במוחור וורמס מתוארים בצורהancaת, ואילו ברוב המוחוזרים, וכן בספריה התהילים הלאטיניים, הם מופיעים בצורה אופקית.

הפיות לתפילה הטל, המזכיר את החודשים ואת סמלייהם, עורר את האמנים לעטר את המוחוזרים בסמלי הזרודיאק. העובדה שלשלואה מן

חודש ניסן (דף 88ב) ומתרבע במוחור חסורת גללים.⁴⁸ החריש אינו מופיע כאחת מלאתות החודש במוחור המשולש.

הבתולה, סמלו של חודש אלול, הינה בעלת ראש ציפור, מעוטרת בכתה ונושאת פרח ביד ימיןה. במדלון שמתחתיו מתואר איש הזורע שדה חורש, ושק למותנייו. במוחור פסח מופיע הזורע בתשרי, החודש הבא אחרי אלול, ליד סמל המאזוניים (דף 85א), ואילו במוחור המשולש הוא מופיע במפתח בחודש שבט המקביל לפברואר.

דף 52א. מאזוניים לחודש תשורי מתוארים בראש הדף באחוים בכף יד. מלאתה החודש, בציר, מתחארת איש בעל ראש ציפור הבער ענבים בסכין לתוך סל. במוחור המשולש הוא מופיע במרחxon, חודש אחד אחרי תשורי, ואילו במוחור פסח הוא מלאתה חדש אלול, חדש לפנינו (דף 84א).

עקרב בעל גנב מסתולס וטבעת אדומה בפיו הוא סמלו של חודש מרחxon. ברוב המוחוזרים הוא דמוּעַ צב בעל שרiron מעוטר, ואילו במוחור מכאל הוא מתחאר כחיה מכונפת בעלת זנב ארוך.⁴⁹ מלאתה החדש מרחxon מתחארת איש הורג שור במכת גרזן בראשו, תיאור המקביל להריגת חזיר כמלאתה חדש דצמבר בספריה תהילים לאטיניים. תיאור דומה מופיע במוחור פסח כמלאתה חדש מרחxon, ואילו במוחור המשולש חדש אחד אחריו. הריגת שור מתחארת באמנות הנוצרית לעתים רחוקות, אך מופיעה בברוניקון של ציירlein כמלאתה אותו החודש – נובמבר.

Sed-Rajna, *Mahzor*, Fig. 72
Sed-Rajna, *Mahzor*, Figs. 72–79

48 חרישה במוחור חסורת גללים בלוח שנה שבספר תפילות מבאוול מס' 1233, לערך. Si. Swarzenski, XIII Cent., Fig. 456. Gallen, Stiftsbibliothek, MS 402

באותו מגדל, למטה. הדיבר "לא תגנוב" נמצא בידי הדמות שבמגדל הימני, למטה, ובשני הדיברות האחוריים מחזיקים האנשים שבחתית השער, מימין לשמאלי: "לא תענה ברעך" ו"לא תחמד בית רעך".

אף אחת מן הדמויות המזוקנות, שככלן ראש ציפור ולרשותו כובע יהודי מהודד, אינה אילוסטרציה לטקסט של עשרה הדיברות. תפיקן להציג את הטקסט בכתב על גבי מגילות. אילוסטרציות לעשרה הדיברות נדירות מאד באמנות היהודית של ימי הביניים. אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לצורות באומנות היהודית של ימי הביניים, והוא הועתק באותו איזור. זהו מהJOR זעיר הנמצא ביום בספריית הסמינר התיאולוגי היהודי של אמריקה בניו יורק.⁵²

דף 610ב. יום ראשון של שבועות. הלוחית הצבעונית לפיווט שעשוע יום יום" (דוידזון, ג, עמ' 506, מס' 2087) של חג השבעות עשויה כמשחק של ארבעה צבעים: ירוק, אדום, וחום-ירוד על רקע כחול. בפינה השמאלית למטה יש רישום עט של דמות מכונפת בעלת ראש ורגל ציפור, ולו כף רגל של אדם.

דף 612א. יום ראשון של שבועות. מלת-הפתיחה לפיווט "אתה הנחלת תורה" (דוידזון, א, עמ' 398, מס' 8788) לשבעות בתובנה באותיות צבעונית מתחלפות: חום, כחול וירוק. המלה מוקפת בעיטורי עט צפופים המכילים שריגים, ציפורים ודרקונים. זהה ראייתו של פיווט המכיל רשימת תרי"ג המצוות המזוכרות בחמשת חומשי התורה. סופו של הפיווט מדבר במצוות הכהנים משבט לוי, שאחת מהן מתיחסת לאילוסטרציה שבדף 629א.

דף 629א. סופו של הפיווט "אתה הנחלת תורה" המונה את מצוות הלוויים במק dred. בשוליות התחרותנים נראה איש מכניס מעבה עגולה לתוך תנור בעורת יעה. מאחוריו מגש ובו שתי מצות נספות. אפיקת המצוות על-ידי לוויים נזכרת בספר ויקרא (ב: ד-ה, ו: ט-י; ז: יב-יג), והוא מופיע בצדקה דומה בדף הפתיחה להפילת שבעות במחוז הארכיבישוף לוד (דף 121 ב; ציור 10), המכיל גם את תיאור מתן תורה ואת תיאור הברית שכרת אלוהים עם בני ישראל.⁵³

דף 530ב. יום שני של שבועות, תפילת שחרית. הפיווט "אלית אהבים" (דוידזון, א, עמ' 138, מס' 2960), הבוסס על משלו (ה: יט), מביל אילוסטרציה לטקסט המקיפה את מלת-הפתיחה. אלית אהבים היא האנשה של עם ישראל הנרדף על-ידי השטן בעל רגלי עוף דורך התקוע בקרן ציפורים. אחד הכלבים הרודפים אחרי האילה הצליח לתפוס ברגלה. כלב אחר מוביל בשירות על-ידי השטן. ציד האילה הפר לסלם לרדיפת היהודים באירופה במאה הי"ג. ספר צירורים של מזהה ציד כזה מופיעים בכתבי-יד עבריים מציורים מוגרמניים מן המאות הי"ג עד הט"ז.

דף 533ב. יום שני של שבועות. שתי מלות-הפתיחה של הפיווט "הארץ קניינו" (דוידזון, א, עמ' 349, מס' 7694) שהוא חלק חמישי מן הקروبה "ארץ מטה ורעה" לרבי אלעזר קילורי, כתובות באדום, כחול ודיו חומה ומוקפות בשירגים ססגוניים, שבڪוטיותם ראשי דרקונים.

דף 546א. יום שני של שבועות. מלת-הפתיחה לפיווט "אקדמות מיילין" (דוידזון, א, עמ' 332, מס' 7314) כתובה בזהב, שהתקלף ברובו, על רקע כחול וירוק.

ראשי הצייפורים

ראשי הצייפורים שרוב דמויות האדם במחוז ורמס נשאות עליהם, הם הפרט המזר ביותר בציורי המוחזור. הראשים צוירו בפרופיל, האף והפה מאוחדים במקור. פרט זה מופיע גם בכתב-יד הראשי הצייפורים אחרים מאותה אסכולה. פניהן של רוב הדמויות בהגדת הראשי הצייפורים עשויים בעורה דומה: מקור בולט וגדול תופס את מקומו של האף (למשל, דף 47א; ציור 11).⁵⁴ במחוז ליפציג, שהועתק על-ידי אותו מלחם הספר שהעתיק את הגdot הראשי הצייפורים, לכל הדמויות האנושיות יש פניו ציפור, אלא שהמקור, הכוללת את האף והפה, אינו בולט כל כך (למשל, כרך א, דף 530ב; ציור 12).⁵⁵ הופעת

המוחזרים הללו צורפו גם מלאכות החודש מעידה, שהמקורות האיקוני-גרפיים שלהם הם ספרי תהילים לאטיניים בעליلوحות שנה. גם אם המקור המדוקדק של הסמלים ושל מלאכות החודש שבמחוז ורמס אינו ידוע לנו, קרבתם לספר תהילים מפראנקוניה, ובעיקר לתהילים של אמברג, מסווג המאה הי"ג, מצביע על הכיוון שמחקר גוסף ציריך לлечת בו. עד כאן תיאור הפיווט להפילת טל של פסח ועיטוריו, מכאן נמשיך בתיאור העצורים להפלות שאר ימי הפסח.

הימים האחרונים של פסח

דף 77ב. היום השביעי של פסח, תפילת שחרית. מלת-הפתיחה של הפיווט "יוושע שושני פרח" (דוידזון, ב, עמ' 189, מס' 245) מעוטרת בראשי דרכונים, מסכחות ועיטור משונן בעקב אדום.

דף 98ב. היום האחרון של פסח. מלת-הפתיחה לפיווט "אתה הארת יומם ולילה" (דוידזון, א, עמ' 396, מס' 8745) מעוטרת בשרגי אקאנטוס דקים בשולי האותיות, המוקפות בכו אדום. הדgesch החזק באות תי"ז עשויה בוצרת עין פוקה. פיות זהה, שבשוליו הערכה מאוחרת "אין אומרים זה בורומיישא", הוחלף עוד במאה הי"ג בפיוט אחר, "יוושע אור ישראל" (דף 219; ראה לעיל, המבוא של מ' בית-אריה, עמ' יג).

דף 93א. יום אחרון של פסח. ליד מלת-הפתיחה של הפיווט "שבתי יה הוועת לפריום" (דוידזון, ג, עמ' 414, מס' 262) מציריך דרכון ירוק בעל כנפים אדומים ורגלי עוף דורס, שראשו פונה לאחור.

דף 59א. יום אחרון של פסח. בתחום הדף, בשולים הפנימיים, ליד המלה הממוסגרת "וספריי", מציריך איש המצעיע על המלה ומיניף בימינו ספר פתוח ובו שלושה שמות: "יהודה הספר מנורנברק, שמחה הספר, שמעיה הצרפ[ת]"*. הרាជון הוא אביו של הספר, השני הוא ספר כתבי היד, והשלישי הוא כנראה האמן שעיטר את המוחזור או הנקדן או שניהם כאחד.

מתן תורה בשבועות

דף 110ו. יום ראשון של שבועות, תפילת שחרית. הפיווט "אדון אמנני" (דוידזון, א, עמ' 24, מס' 464) עוסק בתורה שכנה בעלו של הקדוש-ברור-הו אשראמין אותה על-מנת למסרה לעמו שתתmesh יסוד לדרכ חיים. ברוב המוחזרים מוכרף לפיווט זה ציר של מתן תורה למשה ולבני ישראל. גם במחוז ורמס הנושא הוא דומה, אולם צורת התיאור מיוחדת במיןה (ציור 19): מעל לקשת המעותרת, משמאלו, נראים שני אנשים כורעים. מימין מתוארים שלושה אנשים עומדים, המרים ידיהם בהערכה לעבר שמי לוחות הברית. אלו האחוריים צבעועים בירוק הממוסגר באדום, ונראים כירודים ממשמים, כשהצדדים שופר. כורך מאוחר ישר את שלו הדף ופוגם בצד ימין בצד ימין מאפשרת את שחזרו, ולא ברור אם מלאך או יד אלוהים מוסרים את לוחות הברית למשה. במחוז הארכיבישוף לוד (דף 272ב; ציור 10) מתואר מלאך המוחזיק לוחות, ואילו במחוז דרזדן (דף 202ב) מופיעים מלאכים התוקעים בשופרות. אף שהדף חתום בחלקו העליון ניתן להבחין בכרך של לוחות הברית יש רاش מקושת ולא מרובע. כל אחד מחמש הדמויות שועל לקשת השער ושש הדמויות שבמגדלים הדריבות ובחתית השער מחזיקה בידה מגילה ובה אחד מעשרות הדיברות (שם' כ: א-ז). הדמות הכהורתה השנייה משמאלו היא כנראה דמותו של משה המוחזיק בмагילה, ועליה ניתן לקרוא חלק מן הפסוק: [ומשה] עלה אל האלחים" (שם' יט: יג).⁵⁶ על המגילה שמחזיק הכהור העיקוני משמאלו כתובה הפתיחה לעשרה הדיברות: "אנכי [ה' אלהיך]". הכתובות שבמגילות שבידי העומדים מעל הקשת מיימין קשות לкриאה, ובוודאי מכילות את הדיבר השני, השלישי והרביעי. שאר הדיברות ערוכים בצורה עקללה. הדיבר החמישי, "כבד את אביך ואת אמך", כתוב על המגילה שמחזקת בידי איש העומד במגדל הימני לעמלה. את הדיבר השישי, "לא תרצח", מחזק איש במגדל השמאלי לעמלה, ואת הדיבר השביעי, "לא תנאף" – הדמות

Spitzer, *Bird's Head Haggadah, Facsimile Edition and Introductory Volume*, pp. 54
17–18, 69–72
Narkiss, Lipsiae, pp. 102–103 55

ראאה: כתבי יד ודפסים נבחרים, מס' 33, עמ' 42. 51
Mic. 8972 52
ראאה: נרקיס, עשרה הדברים, עמ' 389–407. 53
נרקיס, כתבי יד עבריים מצוירים, לוח 27, עמ' 121. 53

מגון הדריכים לעיוות הפנים מורה, שהאמנים היהודים בגרמניה במאות הי"ג והי"ד נמנעו מכוכן מתיאור ברור של פני אדם. אולם, באסכולות שונות ובקופות שונות עיוות האמן או הסתיר את הפנים בעורה שונה. רוב הדמויות במחוזר וורמס הן בעלות ראש ציפור. אך יש דמויות מסווגן אנושיים, כגון אלעזר הכהן, העומד לשוחט את הפרה האדומה (דף 21א), החתן ומסדר הקידושין (דף 34ב), ואולי גם הסופר המניף את הספר (דף 56א). יש במחוזר וורמס גם דרכים נוספים לעיוות הפנים שאינן ציור ראשי ציפורים: לשטן הצד את אילת האחים יש ראש חיה (דף 301ב), ואילו פניהם של המן ובנוו התלויים על העץ מוכסים בשיער ארוך (דף 19א). בדורמה לכך יש בהגדת הראשי הציפורים נער משרת בעל אף בולבוסי (דף 2b), חילימש פניהם מוכסים בקסדות (דף 24ב; ציור 13), וכן מלאכים בעלי פנים אדם (דף 33א; ציור 13) או חסרי תווי פנים (דף 51ב). יש להניח אפוא, שאסכולת כתבי-היד העבריים בוירצבורג, בסוף המאה הי"ג, המשיכה במסורת עיוות הפנים על ידי שימוש בראשי ציפורים, וצייפה אליהם את השיטות הקדומות יותר של ראשי חיות ופניהם חסרי תווים. ייתכן, שבסוף המאה הי"ג לא הקפיד עוד על הנוהג לעיוות את הפנים, שכן בשני כתבי-היד העיקריים של אסכולת וירצבורג, הגדרת הראשי הציפורים ומוחזר וורמס, מופיעות דמויות בעלות פני אדם.

כתביה-יד באסcoleה זו הם המוקדים ביותר מבין כתבי-היד העבריים המוציריים שבהם מופיעות דמויות אדם. באסcoleה המזרחית שקדמה לה, ואשר פרחה במאות ה-ט' עד ה-י"ב, לא תוארו כלל דמויות אדם, כנראה בהשפעת האיסור המוסלמי לציר דמוית בכתב-קדוש. האסcoleה הספרדיות היהודית לנו מן השלישי הראשון של המאה הי"ג המשיכה את המסורת המזרחית, אך ב-1300, לערך, החלו להופיע בכתב-קדושים ספדיים דמויות אדם שלחן תווי פנים מלאים.⁶⁸ מה אם כן היו היסודות לעיוות פני האדם בכתב-היד האשכנזיים למן ראשית המאה הי"ג ואילך? האם היו איסוריים רבנים או מסורתיות שהגבילו את ציור פני האדם בכתב-קדושים אלה? בהקדמותו להגדת הראשי הציפורים העלה פרופ' האנס יפה את האפשרות, שמקורו של עיוות הפנים הוא באחת מן התשובות של ר' אפרים מרגנסבורג, שנפטר בשנת 1175, לערך, ובה תנגד ליצירת פni אדם בשלושה ממדים.⁶⁹ אולם ר' אפרים, שתשובתו היה נפוצה מאד בזמנו, היה ידוע כאחד מבעלי התוספות העצמאיים והמקילים בין בני דורו. הוא התיר, למשל, להתפלל בבית-כנסת שבו היו צורות רוקומות של חיות ועופות על המעלים והחיתולים לتورה, הוואיל ובورو ש"אפיקו האומות אין עובדין להן בשחן תבנית בפני עצמן וכל שכן כשהן מצוירין על הבגדים.⁷⁰ בנטיתו לקולה הוא התנגד לתשובה ר' אליקים בן יוסף ממיינץ אשר על ציור אריות ונוחשים על החלונות ועל קירות בית-הכנסת בקהלן. דעתו של ר' אליקים צוטטה על-ידי ר' יצחק בעל "אור זרוע" מווינה (1180–1260, לערך), שהוסיף, כי גם הוא התנגד בעירותו לעיוות "עופות ואילניהם" בבית-הכנסת במינכן.⁷¹ המכחים מביין חכמי אשכנו היה ר' יהודה בן שמואל החסיד (1150–1217, לערך), מנהיגת של תנועת חסידי אשכנו. באוסף המנהיגים של תנעתו הידוע בשם "ספר חסידים" הוא מביע התנגדות לכל קישוט ועיטור בתוך הבית ואיפלו על הבגדים. בהשפטו המכחים הוא אסור על עיטור כתבי-היד ולוי גם מסורה מיקרוגראפית מעוטרת בספריו תנ"ר. הוא חושש, ובצדק, שאידי-אפשר יהיה לקרוא את המסורה אם תיכתב

ראשי הציפורים בשלושת כתבי-יד אלו, שנעשו על-ידי אמנים שונים, מוציאה מכלל אפשרות תפעה מקרית. משמעותם של ראשי הציפורים בשביל שלושת האמנים בוודאי הייתה זהה. בהקדמתו להגדת הראשי הציפורים מרגיש פרופ' מאיר שפירא את דמיון היהודים בעלי ראש ציפור לנשרים.⁷² הוא מציין על כמה וכמה טקסטים מקראיים (למשל, שם יט: ד; דבר לב: יא), שבהם נזכרת תשועת אלהים הנושא את העם כנסוא נשר את גוזליו. ייתכן, שפסוקים אלה שמשו מקור השראה לעיוור ראש נישר, אך קשה להסביר תפעה זו בדמויות שליליות כגון חילימש בצבא פרעה, למשל, בהגדת הראשי הציפורים (דף 24ב; ציור 13).

נסيون אחר להסביר את התופעה נעשה על-ידי ד"ר היינריך שטרואוס, הרואה בעיות פני האדם דרך להתגבר על נתיות אנטישמיות.⁷³ שטרואס טוען, שהיהודים, בהיותם מיוטם לאומי, היו עריכים להגן על עצם לא רק מבחינה פיסית ובכלכלית, אלא גם מבחינה רוחנית ופסיכולוגית. ההתגברות על תיאור דמות אנטישמית של היהודי עלי-ידי הזדהות עמה ובמציאות ציירה אכן יכולה להסביר את התופעה במוחזר וורמס ובгадת הראשי הציפורים; אולם אין בה כדי להסביר שיטות אחרות של עיוות פני אדם, שהשתמשו בהן האמנים היהודים בגרמניה של אותה תקופה. יתר על כן, קשה להעלות על הדעת, שאמנים נוצרים ציירו דמויות אנטישמיות בכתב-ידי לשימושם של היהודים, מה עוד שעירום אלה דורשים ידיעה עמוקה במנגיהם של היהודים ובספרות המודרש.⁷⁴

הסבירים של שפירו ושל שטרואס מניחים, שהיתה משמעות, בין חיבובית לבין שלילית, לתופעת הראשי הציפורים. שני החוקרים מסתמכים על דעתה של סופיה אמיינזונקה שחקרה את התופעת עיוות דמות האדם בכתב-קדושים מוציריים קדומים יותר. אמיינזונקה הסבירה את ראשי החיות בעודת הצדיקים בגין עדרן, המופיע בסופה של תנ"ר האمبرוזיאנה משנת 1238 (כרך ג, דף 136; ציור 14).⁷⁵ כתופעה הקשורה בתיאורים של אלים בעלי ראש חיה, של דמויות אוangelיסטים, של קדושים מסוימים ושל צדיקים באמנות המוסלמית והנוצרית.⁷⁶ מקורם של ראשי חיות וציפורים אמורים, אולם יכול להיות בדוגמים מוסלמיים ונצריים המתארים צדיקים וקדושים, אולם גם כאן קשה להסביר את הופעתם בראשין של דמויות שליליות כמו העיד השטני בפיוטו "אלית האחים" שבמחוזר וורמס (דף 301ב).

עיוות פני האדם בכתב-קדושים עבריים מוציריים היה נפוץ בגרמניה המרכזית והדרומית החל בראשית המאה הי"ג ועד אמצע המאה הי"ד (אמ"כ השנתו האמצעיים לעיוות הפנים מאזור).⁷⁷ השיטה הקדומה ביותר מופיעות בכתב-קדושים של פירוש רשי מווירצבורג מס' 3/1232, שם כיטטו את תווי פניהן של הדמויות בעבע (למשל, הכרך ב, דף 183; ציור 15).⁷⁸ בתנ"ר האمبرוזיאנה מ-1236–1238 (ציור 14), וב坦"ר קלונימוס מס' 1238 (ציור 5)⁷⁹ יש מסתפר רב של דמויות חסרות תווי פנים, או שפניהם מכוסים בכובעים ושיער, וכן דמויות הנראות מאהור. דרך דומה להסתרת הפנים מופיעה במוחזר מיכאל משנת 1258⁸⁰ ובמחוזר הכהול משנת 1290, לערך.⁸¹

ראשי חיים וראשי ציפורים לצד פנים חסרי תווים מופיעים במוחזר הארקייבישוף לד מישנת 1260, לערך (ציור 10).⁸² אולם במוחזר המשולש משנת 1325, לערך,⁸³ יש ראשי אדם לכל הגברים, ואילו לנשים יש ראשי

- Vol. I: Dresden, Sächsische Landesbibliothek, MS A. 46a; Vol. II: Breslau, 65
University Library, MS Or. I, 1. Wischnitzer, Messianic Fox, p. 263. Sed-Rajna, 75
Mahzor, pp. 67–68 with bibliography; Figs. 6, 8, 10, 26, 40, 45, 53, 74, 75
כתב ידי עבריים מוציריים, עמ' 46, ציורים 53, 54, 52, 44, 27.
Oxford, Bodleian Library, MS Laud Or. 321. Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 64–66; 66
מציריים, עמ' 127, לח' 27.
Vol. I: Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, MS A. 384; 67
Vol. II: London, British Library, MS Add. 22413; Vol. III: Oxford, Bodleian
Library, Mich. 619. Narkiss, Tripartite *Mahzor*. Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 71–75,
with bibliography; Figs. 4, 7, 16, 18, 21, 34, 36, 38, 42, 49, 50, 77
ערבים מוציריים, עמ' 34, 33, 135, 133, 54, 52, 51, 44, 206.
Narkiss, British Isles, I, p. 15. 32–23; כתבי ידי עבריים מוציריים, עמ' 32–23.
Spitzer, *Bird's Head Haggadah*, pp. 69–72
אורבן, בעלי התוספות,⁴ עמ' 70
ר' יצחק מוינה, אור זרוע, עבודה וריה, סימן רג; אורבן, בעלי התוספות,⁴ עמ' 206.

Spitzer, <i>Bird's Head Haggadah</i> , pp. 17–18	56
Strauss, <i>Kunst der Juden</i> , pp. 58–61; Figs. 16–23	57
Narkiss in Spitzer, <i>Bird's Head Haggadah</i> , pp. 89–110	58
ראה: נרקיס, כתבי יד עבריים מוציריים, לח' 25, עמ' 117.	59
Ameisenowa, Gastmahl; Ameisenowa, Animal Heads	60
Narkiss, Zoocephalic, pp. 49–54	61
כתב-קדושים המכונה "פירוש רשי" הוא למעשה לקט של פירושים שביניהם תופס רשי ממקום מרcoil. הפירושים מופיעים בשלימות ורק בחמשת חמשי תורה. נבאים אחרים וכתובים. הפירוש לבניאים וראשונים (יהושע עד מלכימ) מתייחס רק לחלק ההפטרות הנקרה בבית-הכנסת. לא חסר כל חלק משמעותי מן הטקסט; דף 1א של הכרך השני (המודבק ביום לדך אחר) מכיל את הטקסט המקורי של סופו של ספר מלכים ב. בביבה-היר Narzenski, Bayerische Staatsbibliothek, Cod Heb. 5 I–II, p. 72; Figs. 982–985; Spitzer, <i>Bird's Head Haggadah</i> , Pls. 1, 2, 4; Gutmann, <i>Manuscript</i> , p. 17, Pl. 17	62
Fragments, No. 6; Sed-Rajna, Breslau, University Library, MS M. 1106	63
<i>Mahzor</i> , Fig. 54	
Oxford, Bodleian Library, MS Mich. 617 and Mich. 627. Sed-Rajna, <i>Mahzor</i> , pp. 63–64; Figs. 1, 19, 29, 72	64

שהמנהג לברך על נטילת ידים המופיע שם הוא בוגר לכהרטו.⁷⁶ כזו היא האילוסטרציה בה בדף האחרון של הגדרת ראשי הצלפורים, המתארת יהודים המעריצים במועל-יד את רbm, כנראה מהר"ם העומד בירושלים. נסינו של המהרא"ם להציג לירושלים נכסל לאחר שנטפס במצוחה המלך רודולף הראשון מהאבסבורג וכן באוצר אַנְזִיסְקָהִים, שם נפטר ב-1292, לאחר שישרב להשתחרר תמורה כופר נשג'וה (ציפור 11).⁷⁷ יתרכן, שתלמידיו ומעריציו של המהרא"ם, שידעו על כמיהת רbm להציג לירושלים, צירו אותו כשהוא עומד בירושלים של מעלה. ציר זה נמצא מול הדף שבו הכתובה "לשנה הבאה בירושלים", וזה הפעם הריאשונה שננסחה זו מופיעה בהגדה של פסט, ואולי היה באה לבטא את כמייתו של המהרא"ם לירושלים.

רק בראשית המאה הי"ד יש בידנו עדות הלוותית על אישור לתאר פניו אדם, והיא נכתבת עליידי ר' יעקב בר אשר, בעל הטורים (1270–1343). האב, ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש, 1250–1327), שהיה תלמידו המובהק של המהרא"ם, ובנו, ר' יעקב, ברכחו ב-1303 מפני הרדייפות בגרמניה לספרד והתיישבו בברצלונה ובטולדו. בסוף "טור יורה דעה" (סעיף 141), קובע ר' יעקב, שהאיסור לעזיר אדם או דרకון נוגע רק לתיאורים בגוף מלא על כל פרטיו, אבל "ראש או גוף ללא ראש אין בו איסור הנהה ואפילו לעשותו מותר".⁷⁸

יתרכן, שעדרות מקריות זו על ציר גוף ללא ראש ניתנה בדיעד, בתקופה שבה לא הייתה שימושות ברורה לתיאור מסווג זה. גם העובדה שבסדר הנוצרית לא נאסר לתאר דמיות במלוא גופו, יתרכן שגרמה לר' יעקב להבחין בהבדל שבין התרבות הספרדית לאשכנזית.⁷⁹

אני ספק, כי עדין דרוש מחקר מפורט יותר בעיות פני הדמיות בכתבייד מצוירים מאשכנז. הדוגמאות שהובאו כאן עוקבות אחר המקורות מתחילה המאה הי"ג עם ראשיתו של הציור בכתבייד עבריים ואשכנזים. מתברר, ששיטות העיונות השונות שהיו בראשית התקופה, כגון פנים חסרי תורים, פנים מכוסים או ראשי חיים וצלפורים, הילכו ונעלמו לקראת סוף המאה הי"ג. אולם היו כאלה שהמשיכו במסורת זו עד אמצע המאה הי"ד, למשל

⁸⁰ במחוז האמלבורג משנת 1348.

בדמות צורות. ובלשונו: "מי שמשכיר סופר בכתב מסורת לעשרים וארבעה ספרים יעשה תנאי עם הטופר שלא יעשה המסורת צירום עופות וחיות או בעצים ולא שום צירין מה שהתחילה המסורת בכתב בספר עשרים וארבעה ספרים. כי הראשונים היו בקיאין במסורת וכלן בכתב בספרים ואם יעשה צירום איך יראה".⁷² למורות חמורות אלו הוסיף המנהג של עיתור תנ"כים ב邏יקוגרפיה להתקיים, וכמעט אין תנ"ך אשכנזי מאותה התקופה שאין בו אירומים של חיות, עופות ועצי העשויים ב邏יקוגרפיה של המסורת (למשל, חומש שלמה הכהן, דף 71об, ציור 16).⁷³ יתר על כן, בכל האסכולות האשכנזיות במאות הי"ג והי"ד לא נשמרו הוראותיהם של הרבנים המכחים, ודמיות אדם וחיות צוירו בהן לרוב. אולם מחתה השגרה או מתווך חוסר הבנת העקרון שבסיסו הדרברים, הושיפו כמה אמנים לעות דמיות האדם בראשי ציפורים וחיות, לעתים לצד תיאור מפורט של פני אדם, כמו במחוז ורמס. בראשית המאה הי"ד ניטה מן המחוור המשולש למצואו לכל הצדקת-מה על-ידי הוספה ראשית לנשים בלבד. ר' מאיר בן ברוך, המהרא"ם מרוטנבורג, המפורסם מבין רבינו אשכנז של המאה הי"ג (נפטר בשנת 1293), עסק אף הוא בשאלת עיטורים של מחוזרי תפילה בחיות וצלפורים: "נשאלתי על אותן שמעירות במחוזרים צורות חיים ועופות ואם יפה עושים אם לאו והשבתי דודאי לא יפה עושים, שמתוך שמתוכלים בעורות הללו אין מכונין להם לאביהם שבשמים. מיהו אין כאן אסור כלל עשה לך פסל" וגוי [שם' ב: ד-ה]."⁷⁴ בהמשך דבריו הוא מודיע, שציורים שונים העשויים בצעבים בלבד, אין בהם חשש לעבודת אלילים: "שאינו לא שוקע ולא בולט אלא מין צבע בעלמא. ונראה לי דאיפילו ישראל מותר לצור צורות במנין צבעים ואין בזה מושום לא תעשה לך פסל; דלא אסור אלא פרצוף גמור חקוק בשער, אבל במנין צבעים מותר".⁷⁵ מתברר, שאף שהמהרא"ם לא ראה בעין יפה את הציור במחוזרים, לא אסר ציור בכתבייד. יתר על כן, קיומם של עשרות כתבייד מצוירים ורHIGHCOM מכוונות לבם בשעת התפילה. יתר על כן, יתרכן שהמהרא"ם היה קשור אישית בהגדת ראשי הצלפורים אף שאינו נזכר בה, ולמרות העובדה